

Grau en Dret
Treball de fi de Grau (21067)
Curs acadèmic 2022-2023

**LES ESTRATÈGIES D'ACCÉS A LA MANUMISSIÓ
DE LES ESCLAVES EN DRET ROMÀ CLÀSSIC**
ANÀLISI JURÍDIC D'UNA DISCRIMINACIÓ
INTERSECCIONAL

Lara Mudarra Barros
230798

Tutor del treball:
Maurici Pérez Simeón



DECLARACIÓ D'AUTORIA I ORIGINALITAT

Jo, Lara Mudarra Barros, certifico que el present treball no ha estat presentat per a l'avaluació de cap altra assignatura, ja sigui en part o en la seva totalitat. Certifico també que el seu contingut és original i que en soc l'únic autor, no incloent cap material anteriorment publicat o escrit per altres persones llevat d'aquells casos indicats al llarg del text.

Com a autor/a de la memòria original d'aquest Treball Fi de Grau autoritzo la UPF a dipositar-la i publicar-la a l'e-Repository: Repositori Digital de la UPF, <http://repositori.upf.edu>, o en qualsevol altra plataforma digital creada per o participada per la Universitat, d'accés obert per Internet. Aquesta autorització té caràcter indefinit, gratuït i no exclusiu, és a dir, soc lliure de publicar-la en qualsevol altre lloc.

Lara Mudarra Barros

Oxford, a 16 de maig de 2023

Resum

L'estudi consisteix en l'aplicació d'una perspectiva de gènere a l'anàlisi de la discriminació relacionada amb el *status libertatis* i el sexe a l'Antiga Roma. Específicament, la recerca examina la *manumissio* amb un enfocament en la discriminació interseccional que sorgeix de la suma de les condicions d'esclavitud i sexe.

La situació de les esclaves a l'Antiga Roma no ha estat estudiada en profunditat. Aquest estudi fa un exercici de contextualització segons la visió subjectiva de la esclava. El treball omple aquesta esclatxa en la recerca a través de l'estudi dels principals textos dels juristes del Principat. La font principal de la present anàlisi és el Digest de Justinià.

La recerca diferencia entre les instàncies de *manumissio* que sorgeixen d'un acord entre l'esclava i la persona propietària i les instàncies de *manumissio* que sorgeixen de la generositat de la persona propietària.

El treball conclou que el Dret especificava un rol per les dones esclaves i es castigava que una persona operés fora de la norma. Es mostren els principals biaixos dels juristes i la perspectiva de les esclaves davant l'estructura legal que els permetia un marge d'actuació limitat.

Abstract

The study consists of the application of a gender perspective to the analysis of discrimination related to *status libertatis* and sex in Ancient Rome. Specifically, the research examines *manumissio* with a focus on the intersectional discrimination that arises from the sum of the conditions of slavery and sex.

The situation of female slaves in Ancient Rome has not been studied in depth. There is an attempt to fill this gap. This study contextualises the texts according to the point of view of the slave. The main sources for the present analysis are the fragments by Roman jurists from the Principate in Justinian's Digest.

The research differentiates between the instances of *manumissio* that arise from an agreement between the slave and the owner and the instances of *manumissio* that arise from the generosity of the owner.

The work concludes that the Law specified a role for slave women and punished a person who operated outside the norm. The research shows the biases of jurists and the perspective of the slaves facing a legal structure that allowed a limited scope of action.

ÍNDIX

1. INTRODUCCIÓ.....	- 3 -
2. MANUMISSIÓ PACTADA	- 5 -
2.1. Llibertat a canvi de diners.....	- 5 -
2.1.1. D. 16,1,13pr. Gaius 9 ad ed. provinc.....	- 5 -
2.1.2. D. 40,12,38,1 Paulus 15 resp.....	- 7 -
2.1.3. Conclusions	- 8 -
2.2. Llibertat a canvi de fills	- 8 -
2.2.1. D. 1,5,15: Tryphoninus 10 disp.....	- 9 -
2.2.2. D. 34,5,10,1: Ulpianus 6 disp.....	- 10 -
2.2.3. Conclusions	- 12 -
2.3. Llibertat per accedir al matrimoni amb el patró	- 12 -
2.3.1. D. 23,2,45,3: Ulpianus 3 ad l. iul. et pap.....	- 13 -
2.3.2. D. 23,2,50: Marcellus 3 ad l. iul. et pap.	- 15 -
2.3.3. D. 28,2,28,3: Tryphonus 20 disp.....	- 16 -
2.3.4. D. 40,9,21: Modestinus 1 pand.	- 17 -
2.3.5. Conclusions	- 18 -
3. MANUMISSIÓ DE L'ESCLAVA COM A ACTE DE GENEROSITAT.....	- 19 -
3.1. Per iniciativa de la propietària.....	- 20 -
3.1.1. D. 40,4,59pr: Scaevola 23 dig.	- 20 -
3.2. Per iniciativa del propietari.....	- 22 -
3.2.1. D. 29,1,40,2: Paulus 11 resp.....	- 22 -
3.2.2. D. 38,16,1,1: Ulpianus 12 ad sab.	- 23 -
3.2.3. D. 40,5,13: Modestinus 9 reg.....	- 24 -
3.2.4. Conclusions	- 24 -

3.3. Per iniciativa d'un tercer	- 25 -
3.3.1. D. 18,7,6pr: Papinianus 27 quaest.	- 25 -
3.3.2. D. 40,1,10: Paulus 2 imp. sent. i.C.P.....	- 27 -
3.3.3. D. 40,1,23: Paulus 15 resp.....	- 28 -
4. CONCLUSIONS.....	- 29 -
5. BIBLIOGRAFIA.....	- 32 -

1. INTRODUCCIÓ

En aquesta recerca s'ha intentat buscar una conclusió preliminar del que podria ser un treball que ha de ser molt més llarg i detallat. Els límits del format en què s'emmarca aquest escrit són clars i en aquesta recerca no es pretén resoldre la pregunta "Quina discriminació patien les dones esclaves amb motiu del seu sexe a l'Antiga Roma i com funcionava?" de manera completa. Només es pretén fer un estudi i recull de les principals fonts i un anàlisi breu d'aquestes troballes. Dins la vida de les esclaves, la recerca es centra en la fase de la manumissió i les estratègies disponibles a les esclaves per aconseguir la llibertat.

El meu interès personal en l'àmbit sorgeix de la falta de tracte doctrinal que aquest aspecte ha tingut en el passat. Trobo que l'estudi del règim jurídic Romà és molt interessant i un estudi de la societat a través del Dret no pot obviar una de les institucions més transversals del seu ordenament, l'esclavitud. Generalment, s'ha analitzat des d'un punt de vista conjunt entre homes i dones esclavitzades però hi ha punts en els quals les esclaves tenien una diferència de tractament i, per tant, d'alternatives. Aquest és el forat que comença a omplir aquest treball.

La discriminació interseccional és un concepte que va desenvolupar Crenshaw¹ -en el seu cas, aplicat a dones afroamericanes- i es defineix com la discriminació agreujada que pateixen certs grups donat que pertanyen a dos grups discriminats diferents. Les dones esclaves no patien la mateixa discriminació que les dones lliures i els homes esclaus sumades. Un estudi interseccional pretén esbrinar els punts únics i emmarcar-los en una estructura general per extreure'n conclusions. Aquest mètode modern pretén realment il·lustrar una imatge més fidel del passat.

Els textos escollits per l'anàlisi són els que permeten entendre la imatge de manera general. En alguns apartats, la exposició dels textos es complementa amb el seu context i es fa sovint referència a la ubicació de les opinions en el Digest com a obra general. La recerca es centra en el Digest

¹ Vid. (Crenshaw, 1991).

donat que el treball vol esbrinar el punt de vista de les esclaves a través de les opinions dels juristes i de les decisions de Tribonià.

En primer lloc, s'exposen els textos que fan referència a l'aspecte de manumissions pactades entre l'esclava i la persona propietària. Dins aquest apartat, es fa la distinció entre els tres grups de pactes: llibertat a canvi de diners, a canvi de fills i a canvi de matrimoni. En aquest apartat, el focus és a la vida de l'esclava, no a la vida de la posterior lliberta. Seguidament, s'analitzen els textos de manumissions per generositat; classificats entre el sexe de les persones propietàries i afegint un últim apartat en casos en que intervé un tercer. S'inclouen conclusions específiques a cada cas però finalment també s'ofereix un apartat de conclusions generals al treball.

En últim lloc, el llenguatge emprat en aquesta recerca és binari quant a la diferenciació entre homes i dones. Aquesta és una decisió activa donat que la societat romana no havia desenvolupat una filosofia entorn al gènere fora del binarisme de manera generalitzada. Utilitzar denominacions en gènere neutre seria anacrònic i de lectura complicada. La persona lectora queda però avisada que quan s'utilitzen les paraules per referir als gèneres el matís necessari és que s'empren les mateixes estructures que els romans haguessin utilitzat.

Addicionalment, s'empra el terme 'esclau' i els seus derivats enlloc de 'persona esclavitzada' donat que, tot i que el segon terme sigui més afí amb la mentalitat romana d'una esclavitud com a un procés que tothom podia viure i no un estat que es relacioni amb la genètica, es busca claredat en el text i evitar l'ús de paraules que puguin fer la comprensió del text més complicada.

2. MANUMISSIÓ PACTADA

La primera categoria d'anàlisi es centra en la varietat de pactes -dels quals en tenim constància- que es donaven a l'Antiga Roma. Hi ha tres grans categories de pactes: manumissió a canvi de diners, manumissió a canvi de fills i manumissió per causa de matrimoni. En el primer cas, s'exposen els textos en els quals s'observen diferències del tractament d'esclaus i esclaves. En el segon cas, la possibilitat és només disponible per esclaves -la persona propietària tenia dret als fills de l'esclava, que es consideraven fruit²-. En el tercer cas, s'estudien majoritàriament els casos de matrimonis entre patró i esclava.

2.1. Llibertat a canvi de diners

En aquest apartat es troben els casos en els quals el pacte entre amo i esclava ha estat monetari. La esclava ofereix algun tipus de benefici econòmic a l'amo i, a canvi, guanya la llibertat. Tot i que qualsevol benefici que tenia l'esclava revertia automàticament en l'amo donat que ella no tenia patrimoni propi; amb aquest tipus de pactes l'amo assegurava una motivació per l'esclava.

2.1.1. D. 16,1,13pr. Gaius 9 ad ed. provinc.

Aliquando, licet alienam obligationem suscipiat mulier, non adiuvatur hoc senatus consulto: quod tum accidit, cum prima facie quidem alienam, re vera autem suam obligationem suscipiat. ut ecce si ancilla ob pactionem libertatis expromissore dato post manumissionem id ipsum suscipiat quod expromissor debeat, aut si hereditatem emerit et aes alienum hereditarium in se transcribat, aut si pro fideiussore suo intercedat.

² Hi ha hagut molt debat sobre la consideració dels fills d'esclaves. No és controvertit que naixen com a esclaus i eren propietat de qui tenia a la mare com a propietat. Existeix, però, la controvèrsia en relació al terme correcte que s'ha d'emprar (*partus ancillae* o *fructus*). La controvèrsia es pot veure en D. 47,2,48,6. Per més informació en aquest aspecte, vid. (Rubiera Cancelas, 2015) p.154.

Aquest fragment escrit per Gaius³ es situa dins el marc de les excepcions del senatconsult Vel·leia. En aquest cas, una dona havia pactat amb l'amo una quantitat per "comprar" la seva llibertat i ha acceptat fiar aquesta obligació de pagament del tercer. La *pactio libertatis* no era un contracte vinculant, ja que l'esclava no podia obligar-se personalment front a l'amo. Per tant, si l'amo l'alliberava, sempre hi havia el risc de no cobrar i no tenir cap acció per reclamar el cobrament. Per això l'amo va demanar que una tercera persona lliure (*expromissor*), abans de la manumissió, li prometés a través d'una *stipulatio* el pagament del preu pactat per l'esclava en la *pactio libertatis*. Després de la manumissió, la dona, amb una *fideiussio*, va fiar l'*expromissor* front a l'amo. Llavors, la *fideiussio* ja obligava l'esclava, perquè era lliure. En aquest context era dubtós si la *fideiussio* contravenia el Senatconsult Vel·leia.

El senatconsult era aplicable a totes les situacions en les quals una dona era fiadora d'algun deutor. Aquí, per tant, Gaius interpreta que en un cas específic, en el qual una dona esclava està fiant una obligació del tercer, no s'apliqui el senatconsult i la fiança sigui vàlida. El jurista entén que la obligació era per naturalesa des d'un inici de la esclava i no del tercer, per tant els requisits per la *exceptio senatusconsulti Velleiani* no estarien presents. Així, per tal de considerar-la responsable, la lliberta és interpretada com la deutora original; donat que estaria fiant el seu fiador i havia acceptat la obligació en el seu propi interès⁴.

Aquest text planteja un cas hipotètic que li serveix al jurista com a exemple per mostrar una de les excepcions del Senatconsult. A la pràctica, des d'una perspectiva econòmica, aquesta estructura de negoci només tindria sentit si la dona hagués adquirit patrimoni després de la manumissió -del propi amo o d'un tercer- ja que, en un altre cas, la *fideiussio* no aportaria res. Si el patrimoni de la dona provingués d'una donació del propi amo, la finalitat del negoci hauria estat que els béns donats quedessin econòmicament en garantia del pagament compromès.

³ Jurista de la escola sabiniana. Va fer les seves grans obres entre el 140 i el 180. No es coneix la identitat més enllà del prenom i es creu que, després d'estudiar a Roma, va tornar a províncies i es va dedicar a l'ensenyament del Dret. La seva gran obra, que ha sobreviscut als nostres dies, són les Institucions. Forma part dels cinc juristes les decisions dels quals eren admeses davant un jutge a partir de la Llei de Cites de l'any 426; abolida el 533 per Justinià.

⁴ Vid. (Ortuño Sánchez-Pedreño, 1998a) p. 99 i (Zimmermann, 1996) p. 150.

2.1.2. D. 40,12,38,1 Paulus 15 resp.

Idem respondit constitutionem quidem divi marci ad libertatem eorum mancipiorum pertinere, quae hac lege venierint, ut post tempus manumitterentur: sed eundem favorem libertatis consequendae causa etiam eam mereri, pro qua dominus pretium accepit, ut ancillam suam manumitteret, cum idem etiam libertam habiturus sit.

Aquest fragment, escrit per Paulus⁵, també mostra un pacte amb un tercer. Presenta la situació en la qual una tercera persona ofereix diners a l'amo a canvi que aquest amo manumeti la seva esclava.

El jurista, per respondre a la pregunta, utilitza una interpretació per analogia a un cas semblant - que en el present treball es troba en un capítol diferent-. El jurista utilitza la constitució de Marc Aureli, aplicable als casos en els quals hi ha una compravenda d'una esclava amb el pacte que el comprador l'alliberarà passat un temps. La compravenda *ut manumittatur* pot donar a la esclava la possibilitat de ser considerada lliure automàticament⁶ un cop hagi passat el temps pactat o s'hagi donat la condició.

Paulus utilitza aquesta constitució per fer un paral·lelisme. Si en els casos en que la esclava canvia de propietari com a resultat d'un contracte no gratuït i forma part del pacte la seva eventual manumissió, aquesta esclava és considerada lliure per l'emperador; el mateix ha de succeir si simplement s'elimina el canvi de propietari. Paulus interpreta l'objectiu de la norma i considera que té el mateix sentit aplicar-la en casos en els quals hi ha el mateix pacte, però sense transmissió de la propietat de l'esclava.

No obstant, els casos són molt diferents i, per tant, l'analogia no és perfecta. La possible estructura en cas de la compravenda és que l'amo de l'esclava tingués una prèvia intenció de manumetre

⁵ Iulius Paulus va ser un jurista Romà que va desenvolupar la seva obra entre el 160 i el 230. Es creu que va ser deixeble d'Escèvola. Va ser un escriptor molt prolífic que va arribar a formar part del *consilium* d'Alexandre Sever. Com a jurista, la seva obra va arribar a ser més vasta que la d'Ulpia i els seus fragments conformen una sisena part dels fragments que apareixen al Digest. Forma part dels cinc juristes les decisions dels quals eren admeses davant un jutge a partir de la Llei de Cites de l'any 426; abolida el 533 per Justinià.

⁶ Hi ha molt debat en la doctrina sobre l'automatisme de la manumissió. Per més informació, vid. (Brunt, 1998) p. 147.

l'esclava, però no en vol ser el patró i, per tant, accepta un preu a canvi que un tercer manumeti l'esclava. En el cas present, hi ha dues diferències: en primer lloc l'amo probablement no és qui té la idea de manumetre i, en segon lloc, no és el tercer qui esdevé patró de la esclava.

Des del punt de vista de la esclava, no obstant, donat que el règim és idèntic quant a la possibilitat de fer complir el pacte de manumissió, l'alternativa més atractiva és la del present cas. Potser el tercer que volia veure l'esclava lliure tenia un interès clar: casar-s'hi. Per l'esclava, tenir un espòs i un patró que eren persones diferents era una manera d'assegurar dues fonts d'assistència en cas de necessitat⁷; i, com es veurà després, assegurar un cert equilibri de poder en el matrimoni en si, que sempre tenia cert desequilibri quan hi havia una lliberta involucrada. És possible que les esclaves, per tant, preferissin convèncer un tercer que no pas accedir al matrimoni directament amb l'amo⁸.

2.1.3. Conclusions

La conclusió més important a extreure d'aquest apartat és el fet que la esclava no podia actuar sola. A diferència dels esclaus, que podien actuar en el mercat i, per tant, oferir els beneficis d'una botiga donada en peculi al patró ells sols, no tindria èxit una botiga portada únicament per una esclava i, per tant, faria pocs beneficis. És per això que la estratègia disponible per la esclava en aquest aspecte era sempre ser accessori d'un home que tingués la capacitat financera per fer front a la obligació sota el pacte.

2.2. Llibertat a canvi de fills

Aquest era un dels grans actius que tenien les esclaves per oferir als seus amos a canvi de millores en la seva situació. La transacció era la següent: els fills de l'esclava -i no d'esclau- naixien també

⁷ També era interessant per la lliberta tenir un matrimoni en les mateixes condicions que una dona nascuda lliure, donat que hi havia restriccions en el matrimoni entre lliberta i patró. Vid. infra. p.16

⁸ Per més informació sobre aquest fragment, Vid. (Quadrato, 2003).

esclavitzats i eren considerats propietat de l'amo de l'esclava. Per tant, l'esclava negociava un nombre de fills que ella donaria a l'amo i, havent arribat a aquella quantitat, ella seria lliure.

Hi ha pocs testimonis al Digest d'aquesta pràctica. La primera intuïció seria dir que el fenomen devia ser poc comú. No obstant, si es recorda la realitat del moment, realment hi ha moltes altres possibilitats que justifiquen aquest silenci. En una primera instància, s'ha de recordar que el Dret no és, per naturalesa, patològic. Per tant, hem d'assumir que, en la majoria de casos, el pacte es mantenia i no arribava a tenir cap controvèrsia. En segon lloc, en els casos en què realment hi havia una controvèrsia, les opcions de l'esclava són limitades. No té cap acció disponible i no hi ha manera de fer complir a l'amo. Per tant, com a màxim, l'amo tindria una mala reputació, però cap obligació en Dret.

La majoria dels casos d'aquest tipus de manumissions eren en disposicions testamentàries, no en pactes *inter vivos*. Aquí, però, ens trobem amb el mateix cas. Hi havia una obligació en Dret per l'hereu, però la possibilitat de fer-la complir era dubtosa.

2.2.1. D. 1,5,15: Tryphoninus 10 disp.

Arescusa, si tres peperit libera esse testamento iussa, primo partu unum, secundo tres peperit: quaesitum est, an et quis eorum liber esset. haec condicio libertati adposita iam implenda mulieri est. sed non dubitari debet, quin ultimus liber nascatur: nec enim natura permisit simul uno impetu duos infantes de utero matris excedere, ut ordine incerto nascentium non appareat, uter in servitute libertateve nascatur. incipiente igitur partu existens condicio efficit, ut ex libera edatur quod postea nascitur, veluti si quaelibet alia condicio libertati mulieris adposita parturiente ea existat. vel manumissa sub hac condicione, si decem milia heredi titiove dederit, eo momento quo parit per alium impleverit condicionem: iam libera peperisse credenda est.

Tryphoninus⁹ explica en el primer cas un testimoni d'una esclava que havia de ser alliberada si tenia tres fills, segons una disposició testamentària. En el fragment, l'esclava va tenir un fill en un primer part i, en un segon part, trigèmins. La controvèrsia del cas realment es troba en el règim de l'últim fill, el quart. L'últim fill neix de l'esclava quan ella ja ha aconseguit la llibertat i neix, per tant, lliure. El jurista determina que en el moment que l'esclava compleix la condició establerta al testament, automàticament la manumissió desplega tots els seus efectes¹⁰.

Utilitza un cas hipotètic d'un pacte monetari per decidir el cas probablement també hipotètic d'Arescusa¹¹. Es deriva que s'utilitzen els mateixos principis que en la llibertat a canvi de diners en casos de disposicions testamentàries que estableixen una condició a la llibertat. De la mateixa manera que en els casos en els quals la llibertat es troba sota una condició pecuniària al testament, quan es compleix la condició, la esclava esdevé lliure; la condició d'una quantitat de fills és vista com equivalent i també dona lloc a la llibertat automàtica.

Tot i que era usual que l'amo deixés en testament la llibertat a alguns esclaus de manera generosa, s'observa en el present text el cas d'un amo que volia procurar algun tipus de benefici pel seu hereu. En deixar aquest pacte per escrit en un testament, l'esclava tenia la seguretat que es compliria la promesa si ella complia la condició, cosa que no succeiria en un pacte fora del testament. L'esclava, per tant, té un incentiu molt important a procurar que un pacte així arribi a quedar escrit al testament, donat que la seva situació no depèn de la paraula de l'hereu.

2.2.2. D. 34,5,10,1: Ulpianus 6 disp.

Plane si ita libertatem acceperit ancilla: "si primum marem pepererit, libera esto" et haec uno utero marem et feminam peperisset: si quidem certum est, quid prius edidisset, non debet ^ decet¹²

⁹ Claudius Tryphoninus va ser un jurista del segle III. Va ser deixeble d'Escèvola i va formar part del *consilium* de Septimi Sever. En les seves *Disputationes*, es centra en adreçar i decidir sobre casos límit i complexos, no necessàriament reals.

¹⁰ Sobre una possible evolució del tractament d'aquest tema, Vid. (Bisio, 2020) p.139 i ss.

¹¹ El nom era força comú per fer referència a esclaves. En els pocs textos en què se'ls dona nom, Arescusa és un dels més típics -D. 1,5,15; D. 1,5,16; D. 19,1,43; D. 19,1,45,2; D. 32,38,1; D. 35,1,1,13.

¹² Mentre que la edició del Digest de Mommsen manté tant el *debet* com el *decet*, és una qüestió controvertida. De les obres que han analitzat el text, algunes han mantingut els dos termes, (Polo Arévalo, 2015) p. 199, altres han eliminat

de ipsius statu ambigi, utrum libera esset nec ne, sed nec filiae: nam si postea edita est, erit ingenua. sin autem hoc incertum est nec potest nec per suptilitatem iudicalem manifestari, in ambiguis rebus humaniorem sententiam sequi oportet, ut tam ipsa libertatem consequatur quam filia eius ingenuitatem, quasi per praesumptionem priore masculo edito.

El segon fragment d'Ulpià¹³ es troba en el títol de casos dubtosos, un títol de tancament de casos diversos d'interpretacions testamentàries. Ulpià interpreta que si es va establir que fos lliure l'esclava si primer li naixia un nen i la condició no es complia si naixien bessons i el primer nadó a néixer era la noia¹⁴. En aquest cas, tots dos fills serien esclaus i la mare no seria lliure. En canvi, si era dubtós qui havia nascut primer, en aplicació del principi de *favor libertatis*, es podria presumir que el nen havia nascut primer. Si el fill havia nascut primer, seria esclau nascut d'esclava i la noia seria la segona a néixer i seria lliure -donat que hauria nascut d'una lliberta-.

Si l'esclava tenia una nena, el testador va decidir que era millor que la mare romangués com a esclava per tal de, potser, ajudar en la criança i educació -limitada- de la nova esclava o potser perquè el valor d'una nena esclava no compensava la pèrdua d'una adulta esclava i, en canvi, un nadó de sexe masculí sí.

El punt important d'aquest fragment no ve de la interpretació, sinó del mateix cas. Probablement fos un cas hipotètic però, no obstant, mostra una clara preferència de la societat romana envers els esclaus i no les esclaves¹⁵. Igual que en el cas anterior, l'amo volia procurar algun tipus de benefici per l'hereu, i va pensar que donar la llibertat amb un esclau nou seria adient. En primer lloc, un nadó esclau és vist com una inversió molt més valuosa a curt termini -i potser també a llarg termini-

el *debet* (Floría Hidalgo, 1996) p. 138 i altres han eliminat el *decet* (Stagl, 2021) p. 73. Segurament, la controvèrsia amb els termes no sorgeix del text original sinó del fet que els compiladors en canvien la redacció.

¹³ Jurista Romà de finals del segle II i principis del III. És el jurista amb més entrades al Digest de Justinià. Va ser membre del consilium d'Alexandre Sever i va ocupar altres càrrecs polítics. Forma part dels cinc juristes les decisions dels quals eren admeses davant un jutge a partir de la Llei de Cites de l'any 426; abolida el 533 per Justinià.

¹⁴ Es creu que aquest text pot ser un dels exemples de la expansió del concepte del principi *contra proferentem* com a principi d'interpretació dels contractes. Per més informació, vid. (Polo Arévalo, 2015).

¹⁵ Aquesta observació és important perquè mostra la diferència entre l'esclavitud romana de l'esclavitud reproductiva pròpia d'altres cultures.

que no pas una esclava i, en segon lloc, hi havia certa segregació de les tasques i del model d'aprenentatge d'esclaus i esclaves.

2.2.3. Conclusions

Ambdós casos exposen la idea crucial del Dret Romà que la família no era la família de sang. En aquests dos casos, de la mateixa persona naixien diverses criatures i algunes eren considerades filles legítimes de l'ara lliberta i altres eren considerades noves persones esclavitzades per l'amo de la mare. No coneixem si en alguna situació seguia havent algun tipus de vincle d'afecció -la esclava esdevenia lliberta de l'ara patró, per tant, no és estrany que en algun cas hi pogués haver algun tipus de contacte-. Però, en tot cas, aquest no era reconegut per l'ordenament i en cap moment es veia el nou esclau com una persona amb vincles a ningú fora de la família a qui pertanyia.

A més, mostren casos en els quals la esclava és menys dependent d'un tercer. És veritat que, en un moment inicial, per tal de tenir fills, necessitaven la col·laboració d'un home. No obstant, per un home, comprometre's a ajudar l'esclava en aquesta tasca era molt més beneficiós que no pas obligar-se a pagar una quantitat o a procurar el seu benestar com a patró. Aquest és el cas en el qual la esclava té més marge d'independència de tercers, tot i que pot ser el camí més arriscat donat la taxa de mortalitat als parts.

Altres casos -D. 40,7,3,16- mostren que si la falta de compliment de la condició era culpa de l'amo, la condició era llavors eliminada i la dona aconseguia la llibertat de manera automàtica.

2.3. Llibertat per accedir al matrimoni amb el patró

El tercer i últim gran grup de pactes manumissoris són els pactes a canvi de matrimoni. Era força comú entre certes categories socials que l'esclava fos alliberada a canvi de casar-se amb l'antic amo. No hi ha moltes referències a casos d'esclaus que tinguessin pactes amb les seves propietàries, per tant, era un aspecte només socialment acceptat entre patrons i llibertes de cert estatus social.

L'esclava guanyava *status libertatis*. El patró guanyava una lliberta i una esposa¹⁶ i perdia una esclava.

Com es veurà en els textos, la controvèrsia més important en aquest apartat és la persona que es considera patró. Donat que hi havia una restricció clara -si la dona prometia casar-se a canvi de ser alliberada, en cas de divorci no podia tornar-se a casar sense l'autorització del patró¹⁷-, era important saber qui era el patró per, en primer lloc, saber si hi havia restricció o no, i, en segon lloc, qui havia de ser la persona que autoritzés el nou matrimoni. La norma general era que el patró era l'antic amo, la persona que manumetia. Els textos exposats intenten donar una visió general de les excepcions a aquest principi.

2.3.1. D. 23,2,45,3: Ulpianus 3 ad l. iul. et pap.

Plane si filius familias miles esse proponatur, non dubitamus, si castrensis peculii ancillam manumiserit, competere ei hoc ius: est enim patronus secundum constitutiones nec patri eius hoc ius competit.

El primer fragment, escrit per Ulpià, es troba a una obra on es comenta les *Leges Iulia et Papia*: la *Lex Iulia de maritandis ordinibus* i la *Lex Papia Poppaea nuptialis*. Aquests dos cossos legals es van aprovar per l'emperador August l'any 18 a.C. i l'any 9 d.C. respectivament. Estableixen les restriccions al matrimoni entre persones de certes classes -entre d'altres normes que intentaven promocionar els valors de la família romana segons August-.

La qüestió a debat en aquest primer cas és qui ha de ser vist com el patró de l'esclava. Això és rellevant donat que la lliberta no podia tornar a casar-se amb algú altre després del divorci amb el patró sense el consentiment d'aquest -D. 23,2,45pr-. S'especifica que el fill de família podia ser

¹⁶ Per més informació sobre la perspectiva de l'amo, vid. (Huemoeller, 2020).

¹⁷ D. 23,2,51pr

considerat patró¹⁸ només a aquests efectes si la esclava havia format part del seu peculi castrense. És un canvi al règim general que consideraria el pare de família, l'antic amo, el patró de l'esclava.

La esclava havia estat donada al *filiusfamiliae* com a peculi castrense. Aquest peculi era denominat així donat que era una dotació de patrimoni donada pel *paterfamilias* en el moment de marxar a una campanya militar -i també incloïa els sous rebuts en la campanya-. Era un conjunt de béns que el fill podia transmetre *inter vivos* o *mortis causa* -I. 2,12pr-. Ulpia considera que la esclava manumesa pel fill que provenia d'aquest peculi seria lliberta del fill¹⁹. Per tant, el fill en seria el patró i respecte a ell s'aplicarien les restriccions-.

Aquest fragment és un testimoni del paper de la dona a l'exèrcit. No era socialment acceptat que els soldats duguessin les seves esposes a la guerra²⁰ i, per tant, normalment els soldats eren joves i solters. No obstant, segurament en aquest cas el soldat va arribar a tenir certa afecció per la esclava i, un cop tornat de la campanya, s'hi va voler casar²¹.

No és clar si, en Dret Romà clàssic, la mateixa decisió seria presa en cas de ser l'esclava part d'un altre tipus de peculi. Aquesta possible distinció no queda obsoleta en època de Justinià, seguint la norma establerta a C. 6,61,6; donat que els béns que provenen del pare seran considerats encara d'aquest. S'ha d'entendre que la controvèrsia ve donada pel fet que la esclava era del pare i va ser donada com a regal al peculi del fill. Les esclaves que formaven part d'un o altre peculi, per tant, tenien règims diferents.

Hi ha una excepció dins aquesta excepció: el cas d'un mandat donat pel pare. Aquest cas s'exposa a D. 23,2,51,1. Lininius²² estableix que, si la manumissió ha estat duta a terme pel fill però com a

¹⁸ Aquesta decisió podia venir determinada per la existència d'una constitució d'Adrià que així ho dictava. Vid. D. 38,2,3,8 i (Zoz & Ferretti, 2013) p. 224.

¹⁹ Conclusió que és consistent amb Marcia -jurista de principis del segle III-, D. 38,2,22.

²⁰ Sobre les prohibicions en aquest sentit, vid. *Exercitus* a (Smith et al., 1890).

²¹ Hi ha cert debat sobre la naturalesa de la unió. Cf. (Lesquier, 1917).

²² Licinius Rufinus va ser un jurista de principis del segle III. Es creu que va ser estudiant de Iulius Paulus. La seva gran obra van ser els llibres de *Regulae*, dels quals el Digest de Justinià en recull 17.

resposta a una ordre -i, per tant, una obligació sota el contracte de mandat-, el pare serà considerat el patró de la lliberta.

2.3.2. D. 23,2,50: Marcellus 3 ad l. iul. et pap.

Proxime constitutum dicitur, ut, cum quis libertam suam duxerit uxorem, quam ex fideicommissi causa manumiserit, liceat libertae invito eo nuptias contrahere: puto, quia non erat ferendus is qui ex necessitate manumisit, non suo arbitrio: magis enim debitam libertatem praestitit quam ullum beneficium in mulierem contulit.

Marcellus²³ refereix en aquest text el cas en el qual un fideïcomissari no seria considerat patró -i, per tant, les restriccions a la lliberta de tornar-se a casar no se li aplicarien-. Un fideïcomissari és una persona que en disposició testamentària ha estat encarregada una tasca i la propietat d'un bé se li ha transferit per tal que la dugui a terme. La justificació del text és que ell estava obligat pel fideïcomís i, per molt que fos la seva actuació la que va portar a la llibertat de la esclava, ella ja tenia el dret abans i no es considera al fideïcomissari com a patró. S'ha de considerar, per tant, que el patró era l'antic amo, el *de cuius*.

El fragment és millor entès en la llum de D. 37,14,3. En aquest text, Marcia²⁴ expressa la norma establerta a un rescripte de Sever i Antoní segons la qual un fideïcomissari que compleix amb les instruccions establertes al testament i manumet l'esclava serà formalment considerat patró donat que segons les normes de *iuscivile* ho és però no gaudirà de cap de les prerrogatives de tots els altres patrons.

²³ Ulpus Marcellus va ser un jurista del segle II. Destaca per haver estat al consilium d'Antoní Pius i de Marc Aureli. Entre les seves obres més destacables es troba el comentari a la Lex Iulia et Papia. Ha estat citat per altres autors, com ara Ulpia i Escèvola.

²⁴ Aelius Marcianus va ser un jurista de principis del segle III. Probablement va ser *magister libellorum* amb Caracal·la. La seva obra és gran. El seu llibre, Institutiones, on apareix el fragment estudiat, és considerada una obra clau per l'aprenentatge del Dret Romà.

2.3.3. D. 28,2,28,3: Tryphonus 20 disp.

Si quis eo tempore, quo nondum eius uxor esse posset, testator natum ex ea scripsit heredem, an postea contracto licito matrimonio natus heres ex testamento esse possit, quaeritur: veluti si scribas hodie heredem, qui tibi ex titia natus erit, quando titia ancilla vel minor annis viginti quinque ea, cuius pater tuus tutelam administravit aut tutor tu ipse fuisti, postea titia uxor iusta tibi fuerit vel libertatem adeptam aut tempore annorum viginti quinque et utilis anni et rationum allegatione, an natus heres esse possit? nemo certo dubitabit ex titia, quae tunc propter tenorem aetatis uxor duci non potuit, quando testamentum fiebat, natum postea ea uxore ducta heredem esse posse. et generaliter nato post testamentum heredi scripto aditus est ad hereditatem, in qualicumque statu testamenti faciendi tempore fuit quae postea testatori civiliter nupta est.

Aquest fragment de Trifoní es troba al títol del Digest que tracta la institució de fills com a hereus. Es troba un testimoni d'una dona casada per tal de donar un hereu al testador. En aquest cas, el propietari -o el fill del propietari- va nomenar hereu el fill de la esclava, mentre encara ho era. El fragment és important per entendre un principi d'interpretació en Dret Romà: El testament s'ha d'interpretar en relació amb el moment de la mort del causant, i no en relació amb el context en el moment de la redacció.

No obstant això, aquest text és un exemple del cas més típic que portava a un propietari a casar-se amb la lliberta: tenir un hereu. Si l'amo no trobava ningú amb qui tenir descendència masculina, la opció era llavors manumetre una esclava per casar-s'hi i tenir fills d'aquesta unió. D'aquesta manera assegurava que la seva família seguia més enllà. Trifoní està utilitzant un nom molt comú (Tícia) i el llenguatge suggereix que era un exemple inventat. El fet que un dels casos inventats fos aquest i que comparés el testimoni d'una dona menor de 25 anys amb una esclava deixa entreveure que la situació era força comuna i que l'estigma no era molt ampli²⁵.

²⁵ El matrimoni amb la lliberta només estava explícitament prohibit als membres de classe senatorial a partir de la *Lex Iulia de maritandis ordinibus*, aprovada per August l'any 18. No obstant, podien obtenir una autorització específica - D. 23,2,31-.

2.3.4. D. 40,9,21: Modestinus 1 pand.

Matrimonii causa manumitti ancilla a nullo alio potest quam qui eam uxorem ducturus est. quod si alter manumiserit matrimonii causa, alter eam uxorem ducat, non erit libera, adeo ut nec si intra sex quidem menses eam repudiatam postea manumissor uxorem duxerit, liberam eam fieri iulianus respondit, quasi de his nuptiis senatus senserit, quae post manumissionem nullis aliis interpositis secutae fuerunt.

Aquest text es troba dins el títol sobre les persones manumeses i la Lex Aelia Sentia²⁶. Concretament, Modestí²⁷ argumenta que si la manumissió és específica per causa de matrimoni, només el futur espòs serà qui vàlidament manumeti l'esclava. En el cas que es vulgui manumetre l'esclava per casar-la amb un tercer, es considerarà encara esclava.

Modestí basa la seva decisió en una referència a una opinió de Julià²⁸, en la qual el jurista especifica que la esclava no s'hauria de considerar lliure fent una interpretació correcta de la Lex. El senat no estava intentant regular una situació en la qual la esclava era alliberada i, posteriorment, es casava; sinó els casos en els quals era alliberada per casar-se. Per tant, si el primer matrimoni després de la manumissió no era amb el patró, es considerava encara esclava.

En la llum dels textos anteriors, s'ha d'interpretar que quan Modestí fa referència a la persona del manumissor, aquest no sempre serà qui dugui a terme l'acte. Per exemple, en el cas del mandat, el pare seria considerat el manumissor. Tot i que l'acte de manumissió sigui dut a terme pel fill, el patró és el pare i és qui podrà vàlidament formar un matrimoni amb l'esclava.

²⁶ Llei promulgada l'any 4 d.C. per August que regulava molts aspectes de la manumissió d'esclaus; entre ells, l'edat mínima per manumetre i l'establiment de la prohibició de la manumissió en frau de creditors.

²⁷ Herenni Modestí va ser un jurista, pupil d'Ulpià, del segle III. Provenia probablement d'alguna província de l'Est. Va tenir alguns càrrecs polítics, entre ells ser secretari *a libellis* d'Alexandre Sever de l'any 223 al 225. És sovint considerat l'últim jurista del període clàssic. Forma part dels cinc juristes les decisions dels quals eren admeses davant un jutge a partir de la Llei de Cites de l'any 426; abolida el 533 per Justinià.

²⁸ Salvius Iulianus va ser un jurista de principis del segle II. Formava part de l'escola Sabiniana i va ser el redactor de l'Edicte Perpetu del Pretor el 130 d.C. Va ocupar diferents càrrecs polítics, entre ells la pretura el 138 i el consolat el 148. Va ser també par del *consilium* d'Adrià. És un dels juristes més citats al Digest per altres autors.

Addicionalment, no és irrellevant que la regulació en aquest aspecte fos tant restrictiva. El jurista tenia dues opcions: acceptar que la manumissió era nul·la o considerar-la vàlida sense que fos una manumissió sotmesa a condició. La decisió s'entén millor en relació amb D. 40,2,16pr. En aquest fragment, Ulpia interpreta que, en les manumissions per matrimoni, la manumissió ha de ser per una causa d'afecció i no per mera frivolitat. Aquest principi és après per Modestí i és la base de la seva decisió. Si el manumissor no és el primer en casar-se amb la lliberta, això significa que no hi ha cap tipus d'afecció i que el matrimoni seria una mera decisió financera. Aquesta realitat era contrària a la idea de la manumissió per matrimoni que tenien els juristes.

2.3.5. Conclusions

El Dret preferia que la manumissió per matrimoni fos per causes d'afecció. No obstant, aquesta no era necessàriament la realitat. No es pot entendre la manumissió per matrimoni veient el patró com una persona generosa que li feia un favor a la esclava. El patró també guanyava en la transacció - com s'ha vist: un hereu o una família-. La alternativa que tenia l'esclava era trobar exactament què volia el patró i aprofitar la oportunitat quan aparegués. És erroni pensar que era simplement un objecte d'afecció que no participava en la decisió. Tenia un poder clar.

Derivat d'això, el Dret intenta crear un conjunt de normes que fan aquesta alternativa menys atractiva als ulls de l'esclava, com ara la prohibició de recuperar la dot o de casar-se vàlidament amb algú altre si trencava el matrimoni amb el patró sense el seu consentiment -D. 24,2,11-. A més, el Dret castiga també la esclava que originalment aconsegueix convèncer el patró que l'alliberi a canvi de casar-s'hi obligant-la a seguir amb el matrimoni un cop és alliberada. No es permet que no consenti al matrimoni amb el patró si va ser manumesa amb aquest objectiu-D.23,2,29-. Totes aquestes normes porten a la necessària conclusió que el matrimoni entre patró i lliberta es basava en una relació de poder.

A més, tot i ser les normes així, s'ha exposat anteriorment que difícilment una esclava podria fer vida sola i necessitaria la col·laboració d'un home. Per tant, és probable que, tot i que el consentiment sobre el paper no pogués ser forçat, moltes dones accedissin al matrimoni sense

realment preferir aquella alternativa només per no tenir el patró en contra. Per tant, acabava essent també una decisió financera per als dos agents en la majoria dels casos.

3. MANUMISSIÓ DE L'ESCLAVA COM A ACTE DE GENEROSITAT

En aquest apartat s'analitzen els textos trobats en els quals no hi ha evidències que hi hagi hagut cap tipus de pacte entre persona propietària i esclava per tal de ser alliberada. La classificació dels textos analitzats es fa segons la font de la generositat. Hi ha tres categories: casos en què la propietària era una dona, casos en què era un home i casos en que la generositat ve d'un tercer. Els primers dos casos són simples: la propietària o propietari decideixen alliberar la esclava i duen a terme ells mateixos l'acte formal de manumissió (o ho encarregaven a un fideïcomissari). En l'últim cas s'inclouen els testimonis de casos en els quals la persona que manumet l'esclava -l'amo actual- no és qui va tenir la idea ni la generositat²⁹.

S'inclouen en el segon cas aquells textos en els quals hi ha un hereu o fideïcomissari que és qui manumet seguint les instruccions del testament. Tot i que la generositat vindria d'un tercer -el testador- que no és qui manumet, l'hereu es troba en una situació diferent que el comprador donat que la seva capacitat d'inferir en el resultat és més reduïda que en el cas del comprador, que podria influir en el pacte de compravenda per negociar condicions més favorables. L'hereu i el fideïcomissari, per tant, són extensions del propietari i els fragments que hi fan referència es troben en l'apartat de llibertat atorgada pel propietari. El comprador és un altre agent i, donat que la generositat ve del venedor, aquests fragments es troben en el tercer apartat separadament.

²⁹ Com es veurà més endavant, el cas més típic és el d'una persona que compra l'esclava a un preu més baix que el que realment té a canvi d'acordar manumetre l'esclava després d'una temporada. La generositat ha vingut del tercer -l'antic amo- donat que va refusar tenir un preu més elevat per la venda de l'esclava.

3.1. Per iniciativa de la propietària

És difícil trobar moltes referències a manumissions per dones per dues raons. En primer lloc, no hi havia moltes dones que fossin propietàries d'esclaus. En la majoria de casos, era l'home l'encarregat de gestionar els esclaus de la casa i qui en tenia la propietat. En segon lloc, no hi havia molta diferència en el tractament legal d'un i altre cas, de manera que no hagués estat massa rellevant al jurista emprar una gènere o un altre. Segurament emprarien abans el gènere masculí per tal de generalitzar el principi que volien aplicar o desenvolupar. En llatí, el masculí podia ser genèric, el femení sempre era específic.

No obstant, és important fer referència a aquests textos de manera separada. Les dones esclaves compartien amb la seva propietària una les branques de la intersecció -sexe- i és important veure com interaccionaven els dos grups socials.

3.1.1. D. 40,4,59pr: Scaevola 23 dig.

Titia servis quibusdam et ancillis nominatim directas libertates dedit, deinde ita scripsit: "et pedisequas omnes, quarum nomina in rationibus meis scripta sunt, liberas esse volo". quaesitum est, an eutychia, quae testamenti facti tempore inter pedisequas libertatem acceperat, mortis autem tempore inveniatur actori in contubernio tradita, ex generali capite pedisequarum libertatem consequi posset. respondit nihil impediri libertatem pedisequae, quod mortis demum tempore pedisequa esse desiit.

Aquest fragment dels Digests³⁰ d'Escèvola³¹ es troba dins el títol de manumissions en fideïcomís. Explica el cas d'una dona que en el seu testament mana manumetre un conjunt d'esclaus. Alguns els nomena per nom i altres els explica referint a una classe: "*pedisequas*³² *omnes, quarum nomina in rationibus meis scripta sunt*". La pregunta és sobre una de les esclaves, que al moment d'escriure

³⁰ Una obra probablement editada i publicada després de la mort de l'autor. Per més informació, vid. (Sigel, 2007).

³¹ *Quintus Cervidius Scaevola* va ser un jurista de finals del segle II. Va ser membre del consilium de Marc Aureli. El seu Digest i les seves *Responsa* són obres on respon a qüestions plantejades i dona una solució al problema jurídic. Va ser un jurista molt prolífic i va ser comentat pels seus pupils i altres juristes notables.

³² Per més informació sobre el rol d'aquestes esclaves, vid. (Mano, 2013) i (Treggiari, 2016) p. 93 i ss.

el testament es trobava sota la classe però en el moment de la mort havia estat donada en contuberni. Tot i que el principi general d'interpretació és que s'ha de llegir el testament en el context al moment de la mort, la interpretació del text és extensiva i se li permet ser manumesa.

Defensem que aquest és un fragment que relata un cas real. Donada la ubicació del fragment -en els Digests d'Escèvola-; el nom de la esclava -específic i d'origen grec-; i el fet que el jurista utilitza una cita textual del testament; el fragment està basat en fets reals. Tot i que s'utilitza un pseudònim per referir-se a la propietària, això és segurament degut a què ella era una persona coneguda³³ a l'època i s'havia de mantenir anònima. A més, si fos un cas inventat, no tindria sentit que la propietària fos una dona si no tenia rellevància per la decisió.

La conclusió d'aquest text és, en primer lloc, la diferència de tractament d'alguns esclaus amb altres. No tots els esclaus són adreçats pel nom, alguns simplement són identificats per les seves ocupacions dins la casa. Això demostra que hi havia rangs d'esclaus, no jurídics sinó socials dins la estructura de la casa. A més, algunes esclaves podien ser entre els rangs alts.

En el cas d'esclaves propietat d'una dona, les opcions de pactar una manumissió eren molt més reduïdes. No podien accedir al matrimoni amb la propietària. Per tant, si no trobaven un altre home que pogués col·laborar i proporcionar certa estabilitat financera, la única opció era ser una esclava útil per la propietària i esperar que, en el testament, la propietària valorés l'esforç manumetent-la. I, en aquest cas, la lliberta es trobava en una situació probablement més desfavorida que anteriorment, donat que no tindria una gran capacitat econòmica. És probable que, per tant, la alternativa més viable fos realment romandre esclava aconseguint un lloc més favorable i tasques més agradables dins de la estructura dels esclaus de la casa.

³³ Segurament aquest era el cas donat que si tenia tants esclaus que eren propietat seva probablement era una dona gran, vídua i relativament adinerada.

3.2. Per iniciativa del propietari

S'han trobat moltes instàncies de manumissions generoses amb propietaris homes. Aquest capítol pretén, per tant, oferir una síntesi del règim aplicable i dels casos més típics.

3.2.1. D. 29,1,40,2: Paulus 11 resp.

Idem respondit: lucius titius miles testamentum ita fecit: "pamphila serva mea ex asse mihi heres esto": alio deinde capite sempronio commilitoni suo eandem pamphilam reliquit, cuius fidei commisit, ut eam manumitteret: quaero, an heres esset pamphila atque si directo accepisset libertatem. respondi intellegendum militem, qui ancillam suam heredem instituerat, ignorasse posse ex ea institutione etiam libertatem ei competere et ideo sine causa postea a commilitone petisse, ut eandem manumitteret: cum ex priore scriptura libera et heres effecta est, postea nullo praeiudicio voluntati facto frustra legata est.

En aquest text de Paulus, s'estableix la norma general que una esclava seria considerada lliure si el seu amo la instituïa hereva en el seu testament. De manera general, aquest és el règim aplicable a tots els esclaus³⁴ a partir de Justinià -C. 6,27,5-. No hi ha diferència en el tractament d'aquest cas si l'esclau fos un home.

En aquest fragment la controvèrsia es dona pel fet que hi ha una disposició al testament segons la qual la esclava és llegada a un company del testador amb instruccions que sigui alliberada. Paulus simplement interpreta que el llegat es va fer en ignorància de la norma que estableix que la institució d'hereva fa que la esclava sigui lliure i l'elimina. Per tant, la esclava esdevé lliure automàticament en el moment de la mort del causant.

És interessant en aquest cas pensar en el testimoni darrere del cas. No és molt clar si es tracta d'una situació real on el jurista va assessorar a les parts -donada la ubicació del fragment i l'ús dels noms genèrics per no revelar la identitat-. Tanmateix, l'aparició d'aquesta situació com a mer exemple

³⁴ Per més informació sobre la evolució del tractament de la matèria, vid. (Salák Jr, 2016) p. 217.

ja és important. Segurament, aquest cas era un d'un soldat jove que tenia una esclava en el seu peculi castrense. Ell, llavors, escriu un testament per assegurar que la seva esclava serà lliure i no tornarà a mans del seu pare en cas que ell mori en campanya. Probablement, si no hagués mort el soldat, aquest acabaria esdevenint un cas de matrimoni entre la lliberta i el patró.

3.2.2. D. 38,16,1,1: Ulpianus 12 ad sab.

Quaeri poterit, si ex ea, quae in fideicommissa libertate moram passa est, conceptus et natus sit, an suus patri existat. et cum placeat eum ingenuum nasci, ut est a divis marco et vero et imperatore nostro antonino augusto rescriptum, cur non in totum pro manumissa haec habeatur, ut uxor ducta suum pariat? nec mirum sit, ex serva ingenuum nasci, cum et ex captiva rescriptum sit ingenuum nasci. quare ausim dicere, etsi pater huius pueri eiusdem sortis fuerit, cuius mater moram passa in libertate fideicommissa, ipseque moram passus est, suum eum patri nasci exemplo captivorum parentium, cum quibus rediit. ergo sive postea pater eius post moram manumittatur, recipiet eum in potestate, sive ante decesserit, definiendum erit suum existere.

Ulpia tracta en aquest text el cas d'un nen nascut d'esclava que hauria de ser manumesa. S'estableix el concepte de la *mora* en donar la llibertat. Aquesta institució es descriu com el retard en manumetre l'esclava quan l'hereu o fideïcomissari ha rebut les instruccions de fer-ho del testador³⁵. A efectes de considerar un fill nascut lliure o esclau, es considerarà el que hauria d'haver estat i no el que és. Això demostra que la manera com funciona la manumissió testamentària és automàtica. La raó podria ser que es vol preservar la voluntat del *de cuius* i la institució del fideïcomís era necessària merament per donar-li validesa formal al fet -algú havia de fer l'acció física- però els efectes de la manumissió serien presents des del moment de la mort del *de cuius*.

³⁵ No es considerarà mora el cas en el qual hi ha un retard en la manumissió per la mateixa naturalesa de la condició establerta -D. 40,5,26,5-.

3.2.3. D. 40,5,13: Modestinus 9 reg.

Si praegnas ancilla moram non studio manumissoris, sed fortuito patiatur, ne manumitteretur, liberum quidem non pariet, sed cogetur qui manumittere debuit natum matri tradere, ut per eam perveniat ad libertatem.

Aquest text de Modestí ajuda a entendre el fragment anterior. Estableix una norma general segons la qual, si la mora en la manumissió de la esclava embarassada és fruit de l'atzar i no de la voluntat del manumissor obligat a fer-ho, la esclava no es considerarà automàticament lliure i el fill naixerà esclau. No queda clar si aquest cas de mora aplicaria només a casos de fideïcomisos -com sembla indicar el cas anterior- o també a casos de compravenda *ut manumittatur*. Donat que es troba especialment en el títol de manumissions en fideïcomís, segurament la primera opció és més plausible, però segueix havent el dubte donat que no sabem el context en què Modestí va escriure el fragment. A més, el jurista va més enllà i estableix que tot i que el nen neixi esclau, és el deure del manumissor entregar el fill a la lliberta per tal que ella el manumeti i el faci lliure. Amb aquest procés s'aconseguiria que el manumissor no fos en cap moment el patró del nen i ho fos directament la mare.

3.2.4. Conclusions

La quantitat de fragments en aquest apartat evidencien la regularitat amb la qual les esclaves eren manumeses en testaments. Era poc usual que les esclaves fossin manumeses gratuïtament *inter vivos*. Donat que els lliberts eren, des del punt de vista d'utilitat econòmica, més útils a un patró que les llibertes, pocs amos accedirien a alliberar la seva esclava si no extreien algun tipus de benefici econòmic. Generalment, la manumissió testamentària era un procediment usual per tal de premiar als esclaus que havien estat més diligents i incentivar que els altres esclaus seguissin l'exemple si volien ser lliures. La tendència en la interpretació de les diferents disposicions és benvolent. Els juristes busquen donar la llibertat en les millors condicions quan sigui possible.

S'observa una tendència per part dels juristes a atorgar la llibertat en la major quantitat de casos possibles³⁶. No és clar si això seria per voler mantenir la voluntat del testador o per generositat de cara a l'esclava.

Això, però, probablement no era del tot positiu en molts casos. És el cas, per exemple, de la esclava que és alliberada i té un fill lliure després de ser manumesa. Ella hauria de fer front a les obligacions econòmiques que suposava tenir un fill sense poder participar completament en el mercat. Sense la possibilitat de tenir el recolzament d'un patró -l'hereu i el fideïcomissari tenien facultats i obligacions com a patrons limitades, tal com es deriva dels fragments- No obstant, segurament l'amo creia que era molt generós i probablement la societat també valoraria el seu altruisme en alliberar una esclava. Els esclaus alliberats d'aquesta manera no tenien el mateix problema doncs podien participar més lliurement en el mercat i no corrien el perill d'estar embarassats en el moment que el *de cuius* moria.

3.3. Per iniciativa d'un tercer

En aquest apartat s'exposen tots els casos en què hi ha una persona que acaba sent el patró de la lliberta però, en un anàlisi més detallat, no és aquesta la persona qui té la pèrdua real. La part més important d'aquest aspecte és que, generalment, una tercera persona no podia obligar algú a tenir una pèrdua³⁷. No obstant, en alguns casos es permet que una persona s'obligui a manumetre.

3.3.1. D. 18,7,6pr: Papinianus 27 quaest.

Si venditor ab emptore caverit, ne serva manumitteretur neve prostituatur, et aliquo facto contra quam fuerat exceptum evincatur aut libera iudicetur, et ex stipulatu poena petatur, doli exceptionem quidam obstaturam putant, sabinus non obstaturam. sed ratio faciet, ut iure non teneat stipulatio, si ne manumitteretur exceptum est: nam incredibile est de actu manumittentis ac non potius de effectu beneficii cogitatum. ceterum si ne prostituatur exceptum est, nulla ratio

³⁶ El cas més extrem, D. 40,4,13,3.

³⁷ Vid. (McGinn, 2007) p. 301.

occurrit, cur poena peti et exigi non debeat, cum et ancillam contumelia adfecerit et venditoris affectionem, forte simul et verecundiam laeserit: etenim alias remota quoque stipulatione placuit ex vendito esse actionem, si quid emptor contra quam lege venditionis cautum est fecisset aut non fecisset.

Aquest fragment de Papinianus³⁸ es troba en el títol específic del Digest de compravendes d'esclaus *ut manumittatur*. El pacte en aquest cas és invers. Comprador i venedor acorden que l'esclava no serà manumesa ni tampoc prostituïda³⁹. Per tal que aquest tipus de pactes tinguessin validesa, es feien a través d'una *stipulatio*⁴⁰.

Papinià en aquest fragment defensa la opinió, contrària a Sabinus⁴¹, que el pacte de no manumissió no és vàlid. En Dret Romà l'amo sempre té la llibertat de manumetre un esclau. El venedor, per tant, no pot imposar en el comprador una obligació de no manumetre, mentre que sí que pot imposar el pacte de manumissió. La justificació podria ser mer pragmatisme -encara amb més raó després de la constitució de Marc Aureli que faria la manumissió automàtica-. Un pacte de no manumissió, addicionalment, implicaria anular un acte que ha desplegat els seus efectes i això podria ser excessivament complex si considerem que la dona podria estar casada amb un tercer -o amb l'antic amo- o tenir fills. Probablement aquest argument fos el més rellevant per Papinià.

En segon lloc, s'observa que amb un pacte privat entre particulars es pot limitar la llibertat d'un amo de dedicar l'esclava a un o altre ofici. Això està vinculat a la idea de modèstia (*verecundia*)

³⁸ Aemilius Papinianus va ser un jurista del segle II. Es creu que podria haver estat pupil d'Escèvola. Va ocupar alguns càrrecs polítics, entre ells haver estat l'assessor dels prefectes pretorians amb Septimi Sever. Forma part dels cinc juristes les decisions dels quals eren admeses davant un jutge a partir de la Llei de Cites de l'any 426; abolida el 533 per Justinià. A més, en cas d'empat en el debat sobre un tema entre aquests cinc juristes, la opinió de Papinià era la que havia de ser seguida.

³⁹ Per una anàlisi sobre l'acció disponible i una possible interpolació de Justinià amb l'addició de l'acció de la compravenda, vid. (Albertario, 1936) i (De Simone, 2012) p. 373.

⁴⁰ Aquesta era la pràctica general i la més recomanable per tal de garantir el compliment. Vid. (Amielańczyk, 2018) p.12.

⁴¹ Masurius Sabinus va ser un jurista del segle I. L'escola Sabiniana de juristes va ser batejada amb el seu nom donat que en va acceptar el lideratge després d'Ateius Capito. Aquesta escola acabaria culminant amb Salvius Iulianus, a la primera meitat del segle II. La seva gran obra comentant el *iuscivile* va ser després utilitzada per tots els altres juristes com a base de comentari a aquest cos legal.

de la esclava i del propi amo. S'observa que, tot i que les esclaves siguin un dels grups socials amb una esfera de drets més reduïda, tenen certa consideració i un aspecte semblant a la dignitat i s'espera que si una esclava no és de la classe que pot ser prostituïda, no ho faci. Hi havia cert valor a l'interès moral⁴² que després es traduïa en una obligació legal. Aquesta és una altra instància de jerarquització dins el mateix grup de les esclaves que no até a divisions de feina dins la família sinó a diferents estàndards de dignitat.

Hi ha dues raons probables darrere un pacte d'aquest tipus. Probablement el primer amo de l'esclava es trobava en una situació econòmica complicada i va haver de vendre la esclava. Això seria consistent amb el pacte de no manumissió -l'antic amo volia recuperar l'esclava després d'un temps i volia assegurar que romandria esclava-. Llavors, demana que no sigui prostituïda per l'afecció que li té a la dona i el deure moral que creu tenir.

No obstant això, probablement també el deshonor de l'amo que tenia esclaves dedicades a la prostitució podia ser un motiu darrere del pacte. Segurament els pactes en la compravenda que dictaven que la esclava no podria ser dedicada a la prostitució no eren únicament fruit d'una afecció per l'esclava i de la voluntat del venedor que l'esclava tingués la millor vida possible, sinó per evitar que la falta d'honor d'aquella esclava fos relacionada amb l'antic amo i amb l'antiga família.

3.3.2. D. 40,1,10: Paulus 2 imp. sent. i.C.P.

Aelianus debitor fiscalis euemeriam ancillam ante annos multos emerat hac lege, ut manumitteret, eamque manumiserat: procurator cum bona debitoris non sufficientia quaereret, etiam euemeriae status quaestionem faciebat. placuit non esse iuri fiscali locum, quo omnia bona debitorum iure pignoris tenerentur, quia ea lege empta est, et, si non manumitteretur, ex constitutione divi marci ad libertatem perveniret.

⁴² Vid. (Camacho de los Ríos, 2001) p. 133.

En aquest fragment, Paulus exposa una excepció a la norma que els béns que el deutor ha alienat en frau de creditors⁴³ es poden perseguir en cas d'insolvència. S'exclouen els esclaus i esclaves que han estat manumeses seguint un pacte que formava part del contracte de compravenda. Aquest és el cas original en què s'aplica la constitució de Marc Aureli.

Paulus es troba amb la situació que hi ha normes contradictòries. La constitució de Marc Aureli sobre les compravendes *ut manumittatur* entra en conflicte directe amb la normativa fiscal i la capacitat del fisc de perseguir els béns més enllà de les transmissions ocorregudes en frau de creditors *-ius pignoris-*. La decisió es basa en un rescripte de Marc Aureli i Còmode, que estableix la prevalença de la constitució per sobre de qualsevol dret d'aquest caire. El fisc, doncs, és tractat com un individu privat⁴⁴.

El venedor segurament va vendre la esclava a un preu inferior del que realment podria haver guanyat per la venda perquè la va vendre amb la condició que fos manumesa després d'un temps⁴⁵. Si el comprador sap que té una esclava durant un temps indeterminat pagarà una quantitat més elevada que si sap que la perdrà en tres anys. Aquesta voluntat de deixar de guanyar tot el que es podria haver guanyat és la generositat que ve, en el moment de la manumissió, d'un tercer que ja no té cap vincle amb l'esclava.

3.3.3. D. 40,1,23: Paulus 15 resp.

Gaius seius pamphilam hac lege emit, ut intra annum manumitteretur: deinde intra annum seius servus pronuntiatus est: quaero, an ex lege venditionis finito anno pamphila libertatem consecuta sit. paulus respondit, cum ea condicione ancillam emptam domino adquisitam, cum qua condicione venisse proponeretur.

⁴³ Per més informació sobre aquesta prerrogativa quan era exercida pel fisc, vid. (Alessandri, 2022) p. 496 i ss i (Daalder, 2018).

⁴⁴ Vid. (Daalder, 2014) p. 27.

⁴⁵ Altres autors defensen que no queda clar si, en aquest cas, hi va haver una reducció del preu de compra de la esclava fent que la manumissió fos realment generosa, vid. (Daalder, 2014). No obstant, defensen que, independentment de qui patís la pèrdua, seguiria sent una manumissió generosa -de l'amo o del tercer- i la decisió del jurista la mateixa.

Aquest fragment de Paulus fa referència a la mateixa situació que el fragment anterior. Hi ha hagut un pacte segons el qual la esclava serà manumesa un any després⁴⁶ de la compravenda. En aquest text, la diferència és que el comprador no es troba en frau de creditors, sinó que ha estat declarat esclau. En el moment en què aquest canvi succeeix, tot el seu patrimoni reverteix en qui sigui el seu amo. La qüestió és, per tant, que la esclava ara serà propietat d'una altra persona que no té la obligació contractual de manumetre-la i, la persona que té la obligació, no té capacitat per manumetre.

La decisió del jurista és que el nou amo es subrogarà en la posició de *Gaius Seius*. Aquesta decisió obvia una norma bàsica del Dret contractual: només les parts del contracte estan vinculades pel pacte. Paulus podria haver dit que la esclava automàticament adquireix la llibertat en el moment que transcorre el termini. No obstant, va escollir determinar que el nou amo assumeix la obligació. El nou amo serà qui hagi de manumetre la esclava.

La generositat en aquest cas ve d'un tercer que està tan separat de l'amo que manumetrà que no ha hagut d'haver cap tipus de contacte entre l'amo original i l'amo que manumet. Tot i això, el poder del pacte és tan gran que sobreviu el canvi de deutor de la obligació.

4. CONCLUSIONS

En primer lloc, s'ha observat que veritablement hi havia una discriminació interseccional en les dones esclaves. Tot i que no hi ha un règim jurídic específic per les esclaves, els contextos en els quals es donen les manumissions d'esclaves són molt diferents als dels esclaus. Aquesta realitat veritablement causa que les alternatives disponibles a les esclaves, tot i que en nombre fossin més grans, no fossin desitjables. Les esclaves havien de pactar amb l'amo apel·lant a la seva part més emocional. No obstant, la esclava que aprofitava aquesta oportunitat en una manera no desitjable

⁴⁶ Vid. (Wiedemann, 1985). Aquest termini ha de ser llegit com un exemple sense importància. No s'ha d'interpretar que terminis d'un any eren la pràctica usual o desitjada.

per l'ordenament era castigada. Entrava dins rol de la dona esclava utilitzar les alternatives disponibles però no formava part d'allò socialment acceptat que tingués molt d'èxit.

És important remarcar com les dones esclaves interaccionaven amb dones lliures i homes esclaus. Veritablement, era molt més probable que la esclava busqués l'ajuda d'un home esclau a la seva casa i no de la dona lliure. Tot i que aparentment tinguessin el mateix en comú, la experiència de la esclava s'apropava més a la de l'esclau que a la de la dona lliure. És per això que es troben molts testimonis de cooperació entre esclaus⁴⁷ i no tants de cooperació entre dones esclaves i lliures. Remarcablement, les esclaves tenien més possibilitats de rebre ajuda d'un home lliure que no pas d'una dona lliure.

Addicionalment, les instàncies de cooperació entre esclaves són gairebé nul·les. No hi havia cap avantatge en Dret al fet que dues esclaves s'organitzessin. No s'ha entrat en la present recerca a l'aspecte de la rebel·lió (individual o col·lectiva) però, en qualsevol cas, aquest aspecte és una alternativa antijurídica que l'ordenament no incentivava. En l'estructura de la societat romana, no hagués estat útil que dues esclaves haguessin cooperat.

És un resultat d'aquesta estructura d'ajudes d'un grup social a altre que les esclaves, en tot moment, necessitessin un home per millorar la seva situació. S'ha observat com sovint procuraven l'ajuda d'un esclau però, al llarg del treball, els casos en què les esclaves intentaven procurar-se un matrimoni -ja bé amb l'antic amo o amb un tercer- són abundants. El Dret proporcionava el marc perfecte per aquest repartiment de rols entre els sexes, però era la estructura social la que facilitava la perpetuació d'aquests.

És una observació necessària que el Dret en aquest aspecte s'assegura que tothom compleixi el seu rol específic per tal d'assegurar la pau. En l'aprovació de la legislació matrimonial d'August, i en la posterior interpretació dels preceptes, queda clar que el matrimoni amb esclaves era un succés habitual inevitable -qüestió que el *Princeps* reconeix-. Per tant, August intenta mantenir els

⁴⁷ Exemples de situacions en les quals l'esclava aconseguia la llibertat com a accessori d'un esclau -amb qui suposem que tenia una relació de contuberni-: D. 40,7,31,1 i D. 35,1,81pr.

principis i la imatge del matrimoni Romà reservant el matrimoni amb llibertes a persones que realment no tenien cap alternativa. Roma prefereix que hi hagi un hereu -independentment de l'origen- que no que la línia genealògica acabi amb una persona. Proporcionar una alternativa a les persones que viuen al límit del grup assegura la pau a la ciutat.

Finalment, és notòria la comparació entre la reacció de l'ordenament a casos de pactes a canvi de fills i pactes matrimonials. Les esclaves tenen una situació més favorable si tenen una disposició testamentària que estableix una condició de fills a la manumissió que si pacten un matrimoni amb el patró. L'ordenament, en el cas dels fills, parteix d'una presumpció que el pacte és econòmic i ambdues parts obtenen un benefici. En canvi, en el cas del matrimoni -a més de l'estigma d'estar casat amb una lliberta- el Dret intenta reduir al mínim aquests casos donat que parteix de la presumpció que hi ha hagut una part que ha aprofitat la oportunitat d'una manera reprobable.

Seguidament, és una observació encertada que, en el cas de la manumissió pactada sense donació ni promesa de matrimoni, probablement la esclava viuria millor com a esclava que lliure i dependent del patró. Aquest és un problema que el Dret Romà resol a través del Dret Privat. Aquesta és una decisió conscient i és la base de totes les altres observacions i estudis. Roma no creu que la qüestió sigui desfavorable cap a l'esclava, sinó que observa que hi ha una situació desfavorable i nomena un particular que se'n farà càrrec. La societat moderna recorre al Dret Públic amb ajudes de l'Estat i esquemes per reinserir víctimes a la societat. Contràriament, el Dret Romà decideix que sigui el particular qui sigui responsable.

Per últim, cal remarcar que aquest recerca és molt primitiva. No s'ha fet en el present treball referència als casos de rebel·lions d'esclaves (testimonis de fugues individuals o relats d'accions col·lectives) ni als casos en els quals les esclaves no aconseguien ser manumeses però sí un cert estatus més autònom. Més enllà d'aquests apartats, hi ha una tasca pendent en els aspectes analitzats. Aquesta és la contextualització dels fragments i un estudi amb més profunditat de la manera com operava la *manumissio* en dones. Aquestes direccions són les que haurà d'agafar qualsevol tasca de recerca futura en aquest àmbit.

5. BIBLIOGRAFIA

- Albertario, E. (1936). Ancora sulla pecuniarietà dell'interesse nelle obbligazioni. *Il Foro Italiano*, 61.
- Alessandri, S. (2022). Brevi considerazioni in tema di ius pignoris del fisco. Ancora su D. 49.14.46.3, Hermogenianus VI iuris epitomatarum. *Archivio Giuridico*, 1(2), 490-509.
- Amielańczyk, K. (2018). Klauzule umowne w handlu niewolnikami jako narzędzie polityki społecznej w okresie cesarstwa rzymskiego. *Zeszyty Naukowe KUL* 61, 7-20.
- Bisio, E. (2020). Il «ius liberorum»: tra procreazione e concessione imperiale. Una prima ricognizione delle fonti. *Rivista di Diritto Romano*, 20, 127-165. <http://www.ledonline.it/rivistadirittoromano/>
- Boatwright, M. T. (2011). Women and Gender in the Forum Romanum. *Transactions of the American Philological Association*, 105-141.
- Brill's New Pauly*. (2018). Brill Academic Publishers.
- Broekaert, W. (2019). Between coercion and compulsion? The impact of occupations and economic interests on the relational status of slaves and freedmen. En *The Single Life in the Roman and Later Roman World* (p. 85-102). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108556279.004>
- Brunt, P. A. (1998). Marcus Aurelius and Slavery. *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement*, 71, 139-150. <http://www.jstor.org/stable/43767624>
- Buckland, W. W. (2010). *Roman Law of Slavery*. Cambridge University Press.
- Camacho de los Ríos, F. (2001). Límites en la reparación del daño. En *Fundamentos romanísticos del Derecho Contemporáneo. VI. Derecho de obligaciones*. (p. 117-147).
- Čerbová, V. Č. (2022). Chosen Roman and Canon law institutions in the Recent Positive Law of the Slovak Republic. *STUDIA IURIDICA TORUNIENSIA*, 30, 51-66. <https://doi.org/10.12775.SIT.2022.003>
- Crenshaw, K. (1991). Stanford Law Review Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. En *Source: Stanford Law Review* (Vol. 43, Número 6).
- Daalder, E. S. (2014). *Tekst & Uitleg. D. 40,1,10 Paulus imperialium sententiarum in cognitionibus prolatarum ex libris sex libro secundo*. 23-30.

- Daalder, E. S. (2018). *De rechtspraakverzamelingen van Julius Paulus: recht en rechtvaardigheid in de rechterlijke uitspraken van keizer Septimius Severus*.
- De Simone, M. (2012). Una congettura sull'arcaico filiam abducere. *ANNALI DEL SEMINARIO GIURIDICO UNIVERSITÀ DEGLI STUDI DI PALERMO*, LV, 321-383.
- Domingo, R., Cuenca, F., De Churruca, J., De los Mozos, J. J., Gómez Carbajo, Varela, E., Gómez-Iglesias, Á., Linares, J. L., Mentxaka, R., & Sánchez-Ostiz, Á. (2002). *Textos de Derecho Romano*. Editorial Aranzadi, SA.
- Finley, M. I. (1982). *Esclavitud antigua e ideología moderna*. Editorial Crítica, SA.
- Floría Hidalgo, M. D. (1996). De Rebus Dubiis. *BFD: Boletín de la Facultad de Derecho*, 10-11, 131-142.
- Gardner, J. F. (1986). *Women in Roman law & society*. Croom Helm.
- Horsmann, G. (1986). Die Divi Fratres Und Die Redemptio Servi Suis Nummis. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 308-321. <https://about.jstor.org/terms>
- Huemoeller, K. P. D. (2020). Freedom in Marriage? Manumission for Marriage in the Roman World. *Journal of Roman Studies*, 110, 123-139. <https://doi.org/10.1017/S0075435820001379>
- Joshel, S. R. (2010). *Slavery in the Roman world*. Cambridge University Press.
- Joshel, S. R., & Hackworth Petersen, L. (2014). *The Material Life of Roman Slaves*. Cambridge University Press.
- Justinià I, & García del Corral, I. L. (1889). *Cuerpo del derecho civil romano*.
- Justinian I, Mommsen, T., & Krueger, P. (1991). *Digesta Iustiniani. 1-50* ([Text only ed.]). Packard Humanities Institute.
- Knapp, R. C. (2011). *Invisible Romans*. Profile Books Ltd .
- Koops, E. (2020). The Practice of Manumission through Negotiated Conditions in Imperial Rome. En *Roman Law and Economics* (p. 35-78). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198787211.003.0014>
- Lambertini, R. (1984). *La problematica della commorienza nell'elaborazione giuridica romana*. A. Giuffrè.
- Law, R., & Evans-Grubbs, J. (1993). «Marriage More Shameful Than Adultery»: *Slave-Mistress Relationships, «Mixed Marriages», and Late* (Vol. 47, Número 2). <https://www.jstor.org/stable/1088581?seq=1&cid=pdf->

- Lenel, O. (1889). *Palingenesia iuris civilis: iuris consultorum reliquiae quae Iustiniani Digestis continentur, ceteraque iuris prudentiae civilis fragmenta minora secundum auctores et libros*. ex officina Bernhardi Tauchnitz.
- Lesquier, J. (1917). Le mariage des soldats romains [Article]. *Comptes rendus des séances de l'année - Académie des inscriptions et belles-lettres*, 61(4), 227-236. <https://doi.org/10.3406/crai.1917.73869>
- Maldonado, E. (2002). Lex Iulia de Maritandis Ordinibus Leyes de familia del emperador César Augusto. *Anuario Mexicano de Historia del Derecho*, 14, 535-645.
- Mano, S. (2013). La servante dans le monde romain : une figure oubliée [Article]. *Pallas (Toulouse, France)*, 90(90), 311-334. <https://doi.org/10.4000/pallas.1045>
- Marlasca Martínez, O. (2003). Capacidad patrimonial de los hijos que están bajo la potestas del padre. *Fundamentos romanísticos del Derecho contemporáneo. III. Derecho de familia*, 407-420.
- McGinn, T. A. J. (2007). Ne Serva Prostituatur: Restrictive Covenants in the Sale of Slaves. En *Prostitution, Sexuality, and the Law in Ancient Rome* (p. 288-319). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195161328.001.0001>
- Mommsen, T., Krueger, P., & Watson, A. (1985). *The Digest of Justinian*. University of Pennsylvania Press.
- Ortuño Sánchez-Pedreño, J. M. (1998a). Origen Romano de la Fianza en las Partidas. *Ivs Fvgit*, 7, 89-122.
- Ortuño Sánchez-Pedreño, J. M. (1998b). *Origen Romano de la fianza en las partidas*. *Ivs Fvgit*, 7. <https://ifc.dpz.es/recursos/publicaciones/20/10/02sanchezpadre%C3%B1o.pdf>
- Perry, M. (2013). *Gender, Manumission, and the Roman Freedwoman*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139628853>
- Polo Arévalo, E. M. (2015). Una reflexión actual del principio de interpretación in ambiguitas contra stipulationem. *REVISTA INTERNACIONAL DE DERECHO ROMANO* , 186-222. www.ridrom.uclm.es/Octubre-2015
- Quadrato, E. (2003). D. 40.9.17.pr. e C.I. 7.11.3: un intervento di Marco Aurelio in tema di «manumissio» per acclamazione. *Rivista di Diritto Romano*, 1-9.
- Rubiera Cancelas, C. (2011). *Las esclavas en la reglación jurídica. Algunas notas desde el Digesto*. 2, 439-451.

- Rubiera Cancelas, C. (2014). Ex ancilla natus. Esclavitud femenina y reproducción biológica. *Asparkía*, 25, 232-237.
- Rubiera Cancelas, C. (2015). Esclavitud femenina en la Roma antigua. Entre la reproducción biológica y la maternidad. *Dialogues d'histoire ancienne*, 41/2(2), 151-170. <https://doi.org/10.3917/dha.412.0151>
- Salák Jr, P. (2016). *Testamentum Militis Jako Inspirační Zdroj Moderniho Dědického Práva*.
- Saller, R. (1987). Slavery and the Roman Family. *Slavery & Abolition*, 8(1), 65-87. <https://doi.org/10.1080/01440398708574927>
- Saller, R. P. (1984). Roman Dowry and the Devolution of Property in the Principate. En *Source: The Classical Quarterly* (Vol. 34, Número 1). <https://about.jstor.org/terms>
- Sigel, C. (2007). *Rechtsgutachten des Quintus Cervidius Scaevola*. . Shaker Verlag.
- Smith, W., Wayte, W., & Marindin, G. E. (1890). *A dictionary of Greek and Roman antiquities* (3rd ed., revised ...). J. Murray.
- Stagl, J. F. (2021). *Camino Desde la Servidumbre: Escritos Sobre la Servidumbre en la Antigüedad, Su Derrota y la Amenaza de Su Retorno*. (1st ed.).
- Treggiari, S. (2016). Jobs for women. *American Journal of Ancient History*, 76-104.
- Watson, A. (2011). *The Digest of Justinian*. (Revised Edition).
- Wiedemann, T. E. J. (1985). The Regularity of Manumission at Rome. *Source: The Classical Quarterly*, 35(1), 162-175. <https://about.jstor.org/terms>
- Wolf, J. G. (2014). Arescusa. *Studia et documenta historiae et iuris*, 80, 3-15.
- Zimmermann, R. (1996). *The law of obligations : Roman foundations of the civilian tradition*. Clarendon Press.
- Zoz, M. G., & Ferretti, P. (2013). *Le Costituzioni imperiali nella giurisprudenza. 2, Regole generali in tema di successioni*. Edizioni Università di Trieste.